

**Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

Навчально-науковий юридичний інститут

ГЕЙНЦ РУСЛАНА МИКОЛАЇВНА

ПРАВОЧИННИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

**методичні вказівки для підготовки до семінарських занять
та самостійної роботи здобувачів другого курсу заочної форми
навчання спеціальності 081 «Право»**

Івано-Франківськ-2024

УДК 347.1

Г 29

Затверджено на засіданні кафедри цивільного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 28 серпня 2024 р.)

Схвалено Науково-методичною радою Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 27 вересня 2024 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 2 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти:

Мироненко Ігор Віталійович

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Логвінова Марія Володимирівна

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри судочинства
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Г29 Гейнц Р. М. Правочини в цивільному праві України: методичні вказівки для підготовки до семінарських занять та самостійної роботи здобувачів другого курсу заочної форми навчання спеціальності 081 «Право». Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2024. 22 с.

В посібнику викладені короткі методичні рекомендації для підготовки здобувачів до семінарських занять, переліки питань, які виносяться до обговорення на занятті, практичні завдання та задачі для закріплення теоретичного матеріалу. До кожної теми наводиться перелік основної та додаткової рекомендованої літератури, що включає нормативно-правові акти, судову практику, навчальні посібники та наукові праці.

Методичні вказівки призначені для здобувачів, науково-педагогічних працівників.

© Гейнц Р. М., 2024

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	5
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	8
ТЕМАТИКА ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	9
Семінарське заняття № 1. Поняття та види правочинів.....	9
Семінарське заняття № 2. Недійсні правочини: поняття, види, правові наслідки	11
Семінарське заняття № 3. Цивільно-правовий договір як правочин.....	14
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	19
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ.....	21

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Правочини в цивільному праві України» належить до дисциплін вільного вибору і пропонується до вивчення здобувачам 2-го курсу ОП «Право» другого (бакалаврського) рівня.

Метою викладання навчальної дисципліни є формування у здобувачів системи знань щодо інституту правочину як основної підстави виникнення цивільних прав і обов'язків і спрямована на поглиблення знань з правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Вивчення навчальної дисципліни «Правочини в цивільному праві України» розпочинається із з'ясування сутності поняття «правочин», його ознак та видів і включає оволодіння знаннями щодо умов дійсності правочинів, поняття та видів недійсних правочинів, їх правових наслідків, характеристику односторонніх, а також двосторонніх (багатосторонніх) правочинів, тобто договорів.

В результаті вивчення дисципліни здобувачі повинні:

набути навички:

- правильно тлумачити та застосовувати норми про правочини;
- правильно проводити юридичний аналіз обставин, що склалися у конкретних відносинах;
- аналізувати норми законодавства, що регулюють відповідні правовідносини;
- використовувати здобутки науки цивільного права для вирішення казусів;
- обґрунтовано і мотивовано приймати рішення із завдань та належно їх обґрунтовувати.

Невід'ємною складовою сучасної системи викладання, що забезпечує зворотній зв'язок між викладачем та здобувачем, є семінарські заняття. В процесі цих занять перевіряється ступінь засвоєння здобувачем теоретичного матеріалу, логічність мислення, здатність самостійно опрацювати великі обсяги навчального матеріалу, проводити аналіз практичної ситуації. Зазвичай семінарські заняття передбачають активність тих хто навчається, але за наперед заданими завданнями.

Структурно семінарське заняття залежить від теми та її практичного спрямування і охоплює перевірку опрацювання здобувачами теоретичного матеріалу, виконання практичних завдань, вміння відтворити базові поняття та розуміння їх сутності, вміння висловлювати заперечення та знаходити правильні рішення. Центральним елементом семінарських занять є розв'язання цивільних справ за наперед визначеними фабулами.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Загальні положення про правочини

Тема 1. Поняття, ознаки та види правочинів

Поняття правочину та його ознаки. Воля і волевиявлення в правочині. Відмінність правочину від інших юридичних фактів: подій, юридичних вчинків, актів органів державної влади, деліктів.

Легальна класифікація правочинів. Односторонні, двосторонні та багатосторонні правочини. Презумпція правомірності правочину.

Доктринальні підходи до класифікації правочинів. Каузальні та абстрактні правочини. Консенсуальні та реальні правочини. Умовні та безумовні правочини. Оплатні і безоплатні правочини. Мінові та ризикові правочини.

Тема 2. Форма правочину

Способи волевиявлення: поняття та види. Поняття форми правочину.

Усна форма правочину. Правочини, які можуть вчинятися усно.

Письмова (електронна) форма правочину та вимоги до неї. Правочини, які належить вчиняти у письмовій формі.

Нотаріальне посвідчення правочину. Державна реєстрація правочинів та її цивільно-правове значення.

Тема 3. Умови дійсності правочину

Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину (умови дійсності правочину). Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону.

Тлумачення змісту правочину. Суб'єкти тлумачення.

Відмова від правочину.

Змістовий модуль 2. Недійсність правочинів

Тема 4. Недійсні правочини: поняття, види та правові наслідки

Підстави недійсності правочинів. Поняття та види недійсних правочинів. Нікчемні та оспорювані (заперечні) правочини.

Правові наслідки недійсності правочину. Правові наслідки недійсності окремих частин правочину. Двостороння реституція.

Правові наслідки недодержання вимоги щодо письмової форми правочину.

Конвалідація недійсного правочину: поняття, правова характеристика і види. Перспективи розвитку конвалідації недійсного правочину в цивільному праві України.

Тема 5. Загальна характеристика нікчемних правочинів

Види нікчемних правочинів.

Правочини, вчинені з порушенням їх форми – недотримання нотаріального посвідчення, у випадках встановлених законом – простої письмової форми. Правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування.

Правочин, який порушує публічний порядок.

Правочини, вчинені малолітньою особою у разі відсутності наступного схвалення правочину її законними представниками. Правочини, вчинені недієздатними особами.

Тема 6. Оспорювані (заперечні) правочини

Види оспорюваних (заперечних) правочинів.

Оспорювані правочини з дефектами у суб'єктному складі та їх правові наслідки: 1) правочини, вчинені фізичними особами, які не мають достатньої дієздатності; 2) правочини, пов'язані зі спеціальною правоздатністю юридичних осіб або статусом їхніх органів;

Оспорювані правочини, вчинені без внутрішньої волі особи на його вчинення та їх правові наслідки: 1) правочини, вчинені дієздатною особою, яка в момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 2) правочини, вчинені під впливом насильства; 3) правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою.

Оспорювані правочини в яких внутрішню волю сформовано неправильно та їх правові наслідки: 1) правочини, вчинені під впливом помилки; 2) правочини, вчинені під впливом обману; 3) правочини, вчинені під впливом тяжких обставин.

Фіктивні та удавані правочини.

Змістовий модуль 3. Правова характеристика окремих видів правочинів

Тема 7. Правова природа, особливості та види односторонніх правочинів

Загальна характеристика односторонніх правочинів. Характерні ознаки односторонніх правочинів.

Згода як односторонній правочини. Розмежування поняття «згоди» і близьких до згоди понять, а саме: «дозволу», «узгодження», «схвалення».

Відмова як односторонній правочин

Односторонні правочини в окремих видах правовідносин. Односторонні правочини, які застосовуються у спадковому та речовому праві. Односторонні правочини в сімейному праві. Односторонні правочини у сфері відносин інтелектуальної власності.

Видача довіреності та складання заповіту як односторонні правочини.

Тема 8. Двосторонні та багатосторонні правочини (договори)

Поняття та ознаки цивільно-правового договору. Види договорів. Публічний договір. Договір на користь третьої особи. Непоіменований договір. Змішаний договір.

Свобода договору як основний принцип договірного права. Елементи свободи договору.

Класифікація договорів. Односторонні та двосторонні договори. Основні і попередні договори. Взаємоузгоджені договори та договори приєднання.

Класифікація договорів за їх юридичною направленістю.

Зміст договору як правочину. Істотні, звичайні та випадкові умови договору. Тлумачення договору.

Порядок укладення договору. Оферта. Акцепт. Момент укладення договору. Укладення договорів на організованих ринках капіталу та організованих товарних ринках, аукціонах (публічних торгах), конкурсах.

Підстави для зміни або розірвання договору. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Правові наслідки зміни або розірвання договору. Форма зміни або розірвання договору.

Тема 9. Електронні правочини

Поняття та сутність електронних правочинів. Доктринальні підходи щодо правової природи електронних правочинів.

Спільні та відмінні ознаки традиційних та електронних правочинів.

Поняття електронного договору. Вимоги щодо змісту та форми електронного договору.

Поняття смарт-контракту.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ з/п	Найменування розділів і тем	Усього	Кількість годин		
			лек.	сем.	с/р
Змістовий модуль 1. Загальні положення про правочини					
1.	Тема 1. Поняття, ознаки та види правочинів	10	2	2	6
2.	Тема 2. Форма правочину.	11	1	–	10
3	Тема 3. Умови дійсності правочину.	11	1	–	10
Змістовий модуль 2. Недійсність правочинів					
4.	Тема 4. Недійсні правочини: поняття, види та правові наслідки.	8	1	1	6
5.	Тема 5. Загальна характеристика нікчемних правочинів.	8	1	1	6
6.	Тема 6. Оспорювані (заперечні) правочини.	10	2	–	8
Змістовий модуль 3. Правова характеристика окремих видів правочинів					
7.	Тема 7. Правова природа, особливості та види односторонніх правочинів.	10	–	–	10
8.	Тема 8. Дво- та багатосторонні правочини (договори).	12	2	2	8
9.	Тема 9. Електронні правочини.	10	–	–	10
	Разом:	90	10	6	74

ТЕМАТИКА ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття №1 (2 год.)

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОЧИНІВ

Методичні рекомендації: Правочин є найбільш розповсюдженим юридичним фактом виникнення, зміни та припинення прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин. Термін правочин є суто українським цивілістичним надбанням. Дефініція правочину закріплена у ч. 1 ст. 202 ЦК України: правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Під час вивчення питання «**Поняття правочину та його ознаки**» слід звернути увагу на відмінності правочину від інших юридичних фактів: подій, юридичних вчинків, актів органів влади, правопорушень, а також на відмінність мети правочину від мотиву його вчинення. Правова мета правочину в науці цивільного права називається підставою правочину (causa). Вольова спрямованість правочину характеризує внутрішнє суб'єктивне бажання особи, що реалізується через об'єктивно виражену форму виявлення (складання заповіту, прийняття спадщини, укладення договору тощо). **Воля** – це психічне регулювання особою своєї поведінки, що полягає у визначеному (детермінованому) і мотивованому бажанні досягнути поставленої цілі, у виборі рішення та розробці шляхів, засобів і застосуванні зусиль для їх здійснення. За своєю природою воля є категорією психології та самостійного значення для набуття, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків не має, адже для цього необхідна наявність її сприйняття іншими особами. Це відбувається внаслідок **волевиявлення**, тобто **зовнішнього прояву волі**, яке й виступає єдиною можливим способом доведення до інших учасників цивільних відносин дійсної волі суб'єкта.

Вивчення питання «**Легальна класифікація правочинів**» базується на положеннях ст. 202 ЦК України, яка передбачає поділ правочинів залежно від кількості осіб, що виражають свою волю (сторін правочину), та спрямованості їх волі правочини на односторонні, двосторонні і багатосторонні.

Опрацьовуючи питання «**Доктринальна класифікація правочинів**» зверніть увагу, що така класифікація проводиться в науковій літературі за різними критеріями. Для кращого засвоєння матеріалу знайдіть приклади для кожного правочину. Зверніть увагу на відмінності правочинів з відкладальною та скасувальною умовами. Правочин буде кваліфікуватися як *дрібний побутовий правочин*, якщо він відповідає таким критеріям: задовольняє побутові потреби особи; відповідає фізичному, духовному чи соціальному розвитку особи, яка його вчинює; стосується предмета, який має невисоку вартість; виконується в момент вчинення.

⇒ Питання для обговорення:

1. Поняття та ознаки правочину.
2. Легальна класифікація правочинів.
3. Доктринальна класифікація правочинів (каузальні та абстрактні правочини; умовні і безумовні правочини; оплатні і безплатні договори; консенсуальні та реальні договори).
4. Тлумачення змісту правочину.
5. Відмова від правочину.

Основні поняття: правочин; односторонній правочин; двосторонній правочин; багатосторонній правочин; каузальний та абстрактний правочини; оплатний та безоплатний договір; строковий та безстроковий правочин; фідучіарний правочин; відкладальна обставина, скасувальна обставина.

❖ **Питання для самоконтролю**

1. Дайте визначення правочину.
2. Які ознаки притаманні правочинам?
3. Які існують види правочинів?
4. Що таке мотив правочину?
5. Що таке мета правочину?
6. Які правочини називаються договорами?
7. Який правочин називається багатостороннім?
8. Коли правочин вважається таким, що вчинений з відкладальною обставиною?
9. Коли правочин вважається таким, що вчинений із скасувальною обставиною?
10. Який договір є фидуціарним?

✍ **Практичні завдання:**

Завдання 1. Назвіть юридичні факти, які є правочинами.

- 1) складання заповіту;
- 2) виявлення скарбу;
- 3) викрадення автомобіля;
- 4) дарування автомобіля;
- 5) удар блискавки;
- 6) передача житла в найм;
- 7) реєстрація акціонерного товариства;
- 8) керування автомобілем;
- 9) виготовлення речі для власних потреб;
- 10) публічна обіцянка винагороди за віднайдення загубленої речі;
- 11) відмова від спадщини;
- 12) розроблення статуту;
- 13) написання наукової статті;
- 14) видача наказу про прийняття на роботу;
- 15) публічне оголошення конкурсу на створення скульптури.

Завдання 2. Які із зазначених нижче правочинів належать до односторонніх?

- 1) укладення договору дарування;
- 2) видача довіреності;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) укладення договору позики;
- 5) укладення договору про спільну діяльність.

Завдання 3. Визначте до яких видів належать зазначені нижче правочини з урахуванням різних класифікаційних критеріїв: договір дарування, заповіт, договір купівлі-продажу, довіреність, договір простого товариства та договір страхування.

Завдання 4. Підготуйте бібліографію наукових праць в яких досліджується проблематика правочинів.

📖 **Рекомендована література**

Основна:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 05.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Інститут правочину: практика Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. 26 березня 2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Pres_Krat.pdf

3. Цивільне право: підручник у 2 т. / В.І. Борисова (кер.авт. кол.) Л.М. Баранова, Т.І. Бетова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. Право. 2012. Т. 1. 656 с.
4. Цивільне право України. Загальна частина: підручник. За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., переробл. і допов. К. Юрінком Інтер, 2010. с. 7-90, 120-130.
5. Цивільне право України (у запитаннях та відповідях): Навчальний посібник : Практикум / За ред. В. К. Матвійчука, І. С. Тімуша. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. 348 с. URL: <https://www.nam.kiev.ua/files/publications/978-966-8406-62-1-pos.pdf>
6. Цивільне право: загальна частина. Практикум: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / кол. авт. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 232 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/4967/1/ЦП%20%28ПРАКТИКУМ%29.pdf>
7. Харитонов Є.О. Цивільне право України: Підручник. Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Старцев О.В. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/479-tsivlne-pravo-ukrani-haritonov-o.html>
8. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник Текст: в 2 т. Т. 1/ кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів:«Новий Світ-2000», 2014. 444 с. <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20Цивільне%20Право%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf>
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. 5-тє вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т.1. с.11-16

Додаткова:

10. Давидова І.В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 25-28
11. Коструба А. Дія механізму правоприпинення зі скасувальної та відкладальної умов правочину. *Право України*. 2013. № 10. С. 210-217
12. Таран О.С. Багатосторонні договори в цивільному праві України: автореф. дис. ... к. ю.н. за спеціальністю 12.00.03. К.: НДППіП ім. ак. Ф.Г.Бурчака 2014. 20 с.
13. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.03. Харків, 2009. 20 с.
14. Юркевич Ю.М. Поняття правочинів та їх місце в системі юридичних фактів. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електронне наукове видання. 2024. № 1. С. 253-257. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299873/292377>

Семінарське заняття № 2 (2 год.)

НЕДІЙСНІ ПРАВОЧИНИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Методичні рекомендації: Під час вивчення питання «*Поняття та види недійсних правочинів*» необхідно звернути увагу на умови чинності правочину, недодержання яких в момент вчинення правочину, є підставою для визнання його недійсним (ч.1 ст. 215 ЦК України). Порушення вимог закону, допущені сторонами (сторонаю) після вчинення правочину, не будуть мати наслідком його недійсність, а призводять до інших правових наслідків, передбачених законом.

Розрізняють два види недійсних правочинів: 1) нікчемні - є недійсними в силу прямої вказівки закону; 2) оспорювані (заперечні) – можуть бути визнані недійсними

в судовому порядку. До постановлення рішення суду про визнання такого правочину недійсним – він буде дійсним. Водночас, якщо оспорюваний правочин буде визнаний в судовому порядку недійсним, то він, як і нікчемний правочин, буде недійсним з моменту його вчинення.

Опрацьовуючи питання **«Види нікчемних правочинів»** варто звернути увагу на встановлення законодавцем вичерпного переліку видів нікчемних правочинів, тоді як перелік оспорюваних правочинів є відкритим. При цьому, у разі вчинення нікчемного правочину, у випадках встановлених ЦК України, такий правочин може бути визнаний судом дійсним (ч.2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч.2 ст. 220, ч. 2 ст.224 ЦК України). Види нікчемних правочинів виокремлюємо на основі аналізу положень статей 219-221, 224, 226 і 228 ЦК України.

Під час вивчення питання **«Правові наслідки недотримання форми правочину»** (статті 218-220 ЦК України), зауважте, що недотримання простої письмової форми правочину, за загальним правилом, немає наслідком його недійсність. Виняток – пряма вказівка закону. У разі порушення вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину, такий правочин є нікчемним. Однак, закон допускає визнання правочину з порушенням вимог щодо простої письмової чи нотаріальної форми дійсним в судовому порядку.

Опрацьовуючи питання **«Правові наслідки недійсності правочинів»** слід звернути увагу на те, що ч.1 і 2 ст. 216 ЦК України передбачено загальні наслідки недійсності правочинів. Спеціальні наслідки недійсності правочинів (ч. 3 ст. 216 ЦК України) можна розглядати, зокрема, на прикладі ст. 230-233 ЦК України, ст. 207, 208 ЦК України. Крім того, слід враховувати спеціальні положення щодо наслідків недійсності нікчемних правочинів (ч. 4, 5 ст. 216 ЦК України). Зауважте, що для застосування правових наслідків недійсності правочину (незалежно чи це нікчемний, чи оспорюваний правочин) передбачається лише один порядок – судовий.

Питання для обговорення:

1. Поняття, підстави та види недійсних правочинів.
2. Види нікчемних правочинів.
3. Правові наслідки недотримання форми правочину.
4. Правові наслідки недійсності правочину.

Основні поняття: нікчемний правочин; оспорюваний правочин; правочин, який порушує публічний порядок, двостороння реституція.

Питання для самоконтролю

11. Дайте визначення недійсного правочину.
12. Назвіть підстави недійсності правочину?
13. Який правочин є нікчемним?
14. Назвіть види нікчемних правочинів.
15. Який правочин називається оспорюваним?
16. Які правочини повинні вчинятися лише з дозволу органу опіки і піклування?
17. Які правочини є такими, що порушують публічний порядок?
18. Назвіть загальні наслідки недійсності правочину.
19. Що таке двостороння реституція?
20. Які правові наслідки недотримання форми правочину?

Практичні завдання:

Завдання 1. Виберіть з параграфу 2 гл. 16 ЦК і запишіть у зошит статті, в яких передбачено можливість визнання дійсним нікчемного правочину. Чи будь-який нікчемний правочин може бути визнаний дійсним в судовому порядку?

Завдання 2. Випишіть із постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» та постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» приклади правочинів, які порушують публічний порядок.

Задача 1. Тринадцятирічна М. обміняла свій мобільний телефон на роликові ковзани, які належали її подрузі - однокласниці С. Батьки М., дізнавшись про цей обмін, принесли роликові ковзани батькам С. і просили повернути їм телефон доньки.

Проаналізуйте ситуацію і дайте відповідь на питання чи правомірні вимоги батьків М.? Відповідь обґрунтуйте.

Задача 2. До нотаріуса звернулися власники квартири Сергій (14 років) та Олександр (9 років) і їх мати з проханням посвідчити договір дарування цієї квартири матері. Нотаріус у посвідченні договору відмовив.

Чи правомірні дії нотаріуса? Відповідь обґрунтуйте.

Задача 3. 8-річному С. дідусь у день народження подарував велосипед. Згодом 10-річний А., який жив у сусідньому будинку, побачив, що С. катається на новому велосипеді, і запропонував тому обміняти велосипед на футболку із автографом футболіста А.Шевченка. С. погодився.

А., не бажаючи, щоб його батьки дізналися про обмін, вирішив сховати велосипед у кущах біля будинку. Наступного дня зранку А. прийшов до схованки, щоб узяти велосипед, але його там вже не було.

Водночас, батьки С., дізнавшись про обмін, наступного дня заявили батькам А. вимогу про повернення назад велосипеда взамін на футболку. Батьки А. пояснили, що нічого про ніякий обмін не знають.

Проведіть правовий аналіз ситуації.

Рекомендована література

Основна:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 05.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

2. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України № 9 від 06 листопада 2009 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

3. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р. Дата оновлення: 24.11.2014. № 11. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>

4. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / А. В. Нижний, М. П. Ходаківський, Г. В. Юровська. / Під редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с https://nsj.gov.ua/files/1586259074Nyzhny_Viznannya_pravochiniv_v2_191209_avt.pdf

5. Цивільне право: підручник у 2 т. / В. І. Борисова (кер.авт. кол.) Л.М. Баранова, Т.І. Бетова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. Право.2012. Т.1. 656с.

6. Цивільне право України. Загальна частина: підручник. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., переробл. і допов. К. Юрінком Інтер, 2010. с. 7-90, 120-130.

7. Цивільне право України (у запитаннях та відповідях): Навчальний посібник : Практикум / За ред. В. К. Матвійчука, І. С. Тімуша. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. 348 с. URL: <https://www.nam.kiev.ua/files/publications/978-966-8406-62-1-pos.pdf>

8. Цивільне право: загальна частина. Практикум: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / кол. авт. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 232 с. URL: <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2922/1/2020%20%a6%20%9f%20%28%20%9f%20%a0%20%90%20%9a%20%a2%20%98%20%9a%20%a3%20%9c%29.pdf>

9. Харитонов Є.О. Цивільне право України: Підручник. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/479-tsvilne-pravo-ukrani-haritonov-o.html>

10. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник Текст: в 2 т. Т. 1/ кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів:«Новий Світ-2000», 2014. 444 с. <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20Цивільне%20Право%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf>

11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т.1. с.11-16

Додаткова:

12. Бородовський С. О. Правові наслідки недійсності правочину. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 2. С. 93-97

13. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. спец. 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.

14. Косінова К. Проблеми, пов'язані з недійсністю правочинів. *Право України*. 2014. № 8. С. 253-258.

15. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. *Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / За редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.*

16. Перова О. В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. спец. 12.00.03. Харків, 2010. 16 с.

17. Семущина О. В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності: автореф. дис. ... к. ю.н. спец. 12.00.03. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К, 2010. 20 с.

18. Ткаченко І.М. Нікчемний та оспорюваний правочин: правова різниця між поняттями. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського Серія «Юридичні науки»*. Том 21 (60). № 2. 2008. С. 372–377.

Семінарське заняття № 3 (2 год.)

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ЯК ПРАВОЧИН

Методичні рекомендації: Опрацювання питання «*Поняття та ознаки цивільно-правового договору*» необхідно розпочати з аналізу положень ст. 626 ЦК України, яка містить дефініцію поняття «цивільно-правовий договір», визначаючи договір як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Договір як юридичний факт знаходиться на одній лінії з односторонніми правочинами, деліктами, юридичними вчинками та іншими юридичними фактами (ст. 11 ЦК України) і є підставою виникнення договірної зобов'язального правовідношення. Цивільно-правовий договір є узагальнюючим поняттям, яким охоплюються різні договірні види (купівля-продаж, перевезення, оренда, підряд на капітальне будівництво тощо) із схожими принципами нормативно-правової регламентації.

Вивчення питання «*Свобода договору*» слід розпочати із опрацювання коментаря ст.3 і ст. 627 ЦК України. Відповідь на питання включає аналіз складових принципу свободи договору і розкриття його значення. При цьому зверніть увагу на співвідношення договору і актів цивільного законодавства (ст. 6 ЦК України), випадки обмеження свободи договору.

Під час відповіді на питання «*Класифікація договорів*» необхідно провести класифікацію договорів на види за різними підставами, а саме, на консенсуальні і реальні; односторонні і двосторонні; відплатні і безвідплатні; попередні і основні; публічні і приєднання; на користь сторін договору і на користь третьої особи; з передачі майна у власність, з передачі майна у користування, з виконання робіт чи надання послуг тощо.

Опрацьовуючи питання «*Зміст договору та його тлумачення*» зверніть увагу на те, що змістом договору як різновиду правочину є умови договору, а змістом договору як зобов'язального правовідношення є права та обов'язки сторін договору, які впливають з його умов. Прийнято розрізняти істотні, звичайні та випадкові умови договору. Відповідно до ч.1 ст.638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо сторонами досягли згоди з усіх істотних умов договору. Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Звичайні – це ті умови, які передбачаються у законі чи іншому нормативному акті й стають обов'язковими для сторін внаслідок самого факту укладення договору. Від істотних звичайні відрізняються тим, що вони не потребують окремого погодження і їх не обов'язково зазначати у договорі. Випадковими прийнято вважати такі умови договору, які погоджені сторонами у відступ від положень диспозитивних норм або з метою з метою вирішення питань, що взагалі не врегульовані законодавством. Всі умови – істотні, звичайні та випадкові – після укладення договору стають однаково обов'язковими і сторони повинні додержуватися їх. Тлумачення умов договору – це з'ясування дійсного їх змісту самими сторонами або судом на вимогу сторін чи однієї з них.

Вивчення питання «*Порядок укладення договору*» передбачає логічний аналіз процедури укладення договорів. Досліджуючи стадії укладення договору, важливо зазначити вимоги до оферти та акцепту, враховуючи можливість існування публічної пропозиції укласти договір (ст. 699 ЦК України). Процес укладення договору складається з двох стадій, а саме: пропозиції укласти договір, що йменується офертою, та прийняття зробленої пропозиції другою стороною, яка називається акцептом. Оферентом і акцептантом іменується сторона, котра зробила пропозицію укласти договір або прийняла її (відповідно). Пропозицію укласти договір (оферту) може зробити кожна із сторін майбутнього договору. Пропозиція укласти договір має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття. Пропозицією укласти договір є, зокрема, документи (інформація), розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет, які містять істотні умови договору і пропозицію укласти договір на зазначених умовах з кожним, хто звернеться, незалежно від наявності в таких документах (інформації) електронного підпису. Відповідь особи, якій була адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття визнається акцептом, якщо з неї випливає, що є повна і безумовна згода акцептанта із запропонованими у оферті умовами (ч. 1 ст. 642 ЦК України).

Під час опрацювання питання «*Зміна та розірвання договору*» необхідно переглянути ст.ст.651-654 Цивільного кодексу України, які містять положення про процедуру зміни та розірвання договорів. Зміна договору - це зміна умов, на яких він

укладений. Ці зміни можуть стосуватися умов щодо предмета, місця та строків виконання договору тощо. У разі зміни договору змінюється і зобов'язання, яке виникло з договору, змістом якого виступають права та обов'язки сторін. Розірвання договору – це припинення зобов'язання, яке виникло з договору, у повному обсязі.

Питання для обговорення:

1. Поняття та ознаки цивільно-правового договору.
2. Свобода договору.
3. Класифікація договорів.
4. Зміст договору та його тлумачення.
5. Порядок укладення договору.
6. Зміна та розірвання договору.

Основні поняття: цивільно-правовий договір; договір приєднання, договір на користь третьої особи, публічний договір, попередній договір, основний договір; зміст договору як правочину, істотні умови; оферта, акцепт, зміна договору, розірвання договору, істотна зміна обставин.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «цивільно-правовий договір».
2. Назвіть ознаки договору як юридичного факту.
3. Які договори відносяться односторонніх, а які до багатосторонніх (взаємних)?
4. Розкрийте сутність попереднього і основного договору.
5. Який договір називається публічним?
6. На які види поділяються договори залежно від способу укладення?
7. Назвіть особливості договору приєднання.
8. Дайте визначення договору на користь третьої особи.
9. На які групи поділяються договори за юридичною направленістю?
10. Розкрийте зміст договору як правочину.
11. Які умови договору називаються істотними?
12. Які умови договору відносяться до звичайних?
13. Які умови договору називаються випадковими?
14. Розкрийте особливості укладення договору в загальному порядку.
15. Що таке оферта? Які вимоги пред'являються до оферти?
16. Що таке акцепт? Які вимоги пред'являються до акцепту?
17. Які існують законодавчі вимоги до форми договору?
18. Що є, за загальним правилом, місцем укладення договору?
19. З якого моменту договір вважається укладеним?
20. Які Ви знаєте спеціальні способи укладення договорів?
21. Розмежуйте поняття «зміна договору» та «розірвання договору»?
22. Коли може мати місце одностороння відмова від договору?
23. Що таке «істотна зміна обставин»?

Практичні завдання:

Завдання 1. Випишіть із Цивільного кодексу України приклади:

- двосторонніх та односторонніх договорів;
- відплатних та безвідплатних договорів;
- консенсуальних та реальних договорів.

Завдання 2. Визначте предмет договору: а) купівлі-продажу; б) договору підряду; в) договору доручення; г) договору зберігання; д) договору страхування.

Задача 1. Між ТОВ «А» і двома 18-річними працівниками Особа Б. і Особа М. було укладено договір, згідно з яким ТОВ «А» зобов'язувалося частково оплачувати навчання останніх у закладі вищої освіти та виплачувати їм стипендії, а працівники брали на себе зобов'язання після закінчення ЗВО відпрацювати у ТОВ «А» не менше 3-х років.

Після закінчення навчання, Особа Б. відмовився повернутися на роботу в ТОВ «А». Останнє пред'явило до нього позов про стягнення коштів, витрачених на його навчання. Заперечуючи проти позову, Б. стверджував, що цивільним законодавством укладення договорів, подібних до того, який був укладений між ним та ТОВ «А», не передбачено, а тому між ним і ТОВ «А» не виникло ніяких зобов'язань.

Який зміст принципу свободи договору? Чи був укладений договір між Особа Б. і ТОВ «А»? Яке рішення повинен винести суд?

Задача 2. Між Особа Л. та банком «Мрія» 15 грудня 2020 року було укладено у письмовій формі кредитний договір на суму 45 тис. доларів США, із сплатою 17% річних строком на три роки. Особа Л. належним чином виконував зобов'язання і до 30 вересня 2022 року сплатив 40 тис. доларів США. З 1 жовтня 2022 року банком в односторонньому порядку збільшено відсоткову ставку до 34% річних. Особа Л. звернувся до суду з позовом про припинення зобов'язання за договором, оскільки, ним сплачено кредит повністю на попередніх умовах.

Що таке істотні умови договору? Визначте істотні умови кредитного договору. Яка належна форма даного виду договору та які наслідки її недодержання? Чи підлягають позовні вимоги задоволенню?

Задача 3. За договором банківського вкладу Р. вніс на ім'я свого 10-річного сина 1 тис. грн. Через деякий час син звернувся в установу банку з вимогою по видачу йому цих грошей і нарахованих на них процентів.

Які права третіх осіб, на користь яких укладено договір банківського вкладу? Чи правомірні вимоги 10-річного сина?

Задача 4. ТОВ «К» під час укладення договору з ТОВ «С» стосовно зберігання товару запропонувало включити до тексту договору умову про розмір відповідальності зберігача за втрату, нестачу і пошкодження товару в межах його дійсної вартості. ТОВ «С», погодившись зберігати товар, заявило, що включення даної умови до договору недоцільно, оскільки вона повторює чинне законодавство. Юрисконсульт ТОВ «К» наполягав на тому, щоб умова про відповідальність була включена до тексту договору, оскільки, на його думку, будь-яка умова, на якій наполягає хоча б одна із сторін, є істотною, а тому має бути включена до тексту договору.

Визначте обставини (юридичні факти), які мають значення для правильної кваліфікації спірних правовідносин. Чи можна вважати договір укладеним? Які умови договору відносяться до істотних?

Задача 5. К. запропонував своєму знайомому Р. придбати у нього картину відомого художника. Наступного дня Р. надіслав електронною поштою лист-відповідь, зазначивши, що згоден придбати картину за ціною 2 тис. грн. Через тиждень К. повідомив Р., що готовий продати йому картину за ціною на 20% вище за ціну, запропоновану Р. З цією пропозицією Р. не погодився, оскільки, на його думку, договір між ними вже був укладений на умовах, що містяться в повідомленні, надісланому електронною поштою, яке повинно вважатися акцептом.

Що таке оферта і акцепт? Чиї дії в описаній ситуації можна розглядати як офертину і акцепт? Чи був укладений договір між К. і Р.?

Рекомендована література

Основна:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 05.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
3. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
4. Договірне право в умовах ринкової економіки: Конспект лекцій / І.В. Жилінкова, В.І. Борисова, І.В. СпасибоФатєєва та ін. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. 116 с. http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/168/1/DOGOVIR_2008.pdf
5. Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг ред. проф. В.А.Васильєвої; Івано-Франківськ, 2016. 399 с.
6. Тетарчук І. В. Договірне право України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ: ЦНЛ, 2016. 260 с.
7. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. Монографія. За заг. ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана; наук. ред. А. Б. Гриняк. К., 2017. 334 с.
8. Цивільне право України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах. / За ред. проф. Р.Б. Шишки (кер. авт. кол.). Ч. 2. К.: Видавництво Ліра-К, 2018. 736 с.
9. Цивільне право України. Особлива частина: підручник /за ред. О.В. Дзери, Н.С.Кузнєцовой, Р.А. Майданика. К.: Юрінком Інтер, 2017. 1176с
10. Дзера О.В. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб./ О.В. Дзера. К.: Юрінком Інтер, 2018. 1200 с.
11. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник Текст: в 2 т. Т. 1/ кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів:«Новий Світ-2000», 2014. 444 с. <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20Цивільне%20Право%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf>
12. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер авт. кол.), Н.С. Кузнєцовой, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т.1. с.11-16

Додаткова:

13. Вавженчук В. Деякі ознаки договору як юридичного факту та договірного відношення. Цивільне право і процес. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 6-11
14. Кісель В. Вплив класичних теорій договору на сучасне розуміння сутності цивільно-правового договору. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С.41-45.
15. Пилипенко С. Особливості правового регулювання відносин за договором, укладеним в електронній формі. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 48-53
16. Родоман Т.О. Проблема визначення поняття зміни умов договору в цивільному законодавстві України. Судова апеляція. 2014. № 3(36). С.112-118.
17. Романюк Я. Невизначеність умов договору як підстава для його тлумачення. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С.36-41.
18. Теремецький В.І., Гуц Н.Г. Новації у порядку укладення цивільно-правового договору. Наукові записки. Серія Право. 2022. Випуск 12. С. 176-181. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/137/121>

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота – основний спосіб оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від аудиторних занять. Організована належним чином система самостійної роботи здобувачів допомагає зміцнити мотивацію до навчання, самостійного пошуку знань, розширення культурного діапазону, закладає основу успішного навчання в атмосфері позитивних емоцій, сприяє розвитку творчого потенціалу особистості, готує майбутніх фахівців до повноцінної участі в суспільному житті.

Мета самостійної роботи – розвиток творчих здібностей та активізацій розумової діяльності здобувачів, формування у них потреби безперервного самостійного поповнення знань, здобуття глибокої системи знань як ознаки міцності знань і як результату морально-вольових зусиль.

Завдання самостійної роботи – навчити здобувачів самостійно працювати з підручниками, нормативно-правовими актами, матеріалами судової практики, науковими статтями, творчо сприймати навчальний матеріал і його осмислювати, набути навички систематизації, поглиблення, узагальнення та практичного застосування знань з освітньої компоненти та розвинути навички щоденної самостійної роботи в одержанні знань та вмінь.

Самостійна робота здобувачів спрямована на набуття здобувачами теоретичних знань та практичних умінь правильно застосовувати норми законодавства, які регулюють цивільні відносини до конкретних життєвих ситуацій.

Самостійна робота з дисципліни «Правочини в цивільному праві» включає роботу здобувачів з підручниками, науковими публікаціями та законодавством України з питань правового регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників. Здобувачі повинні вчитись самостійно опрацьовувати достатньо великий масив нормативно-правових актів, аналізувати їх та робити власні висновки.

Самостійна робота з навчальної дисципліни містить обов'язкову та вибіркочу складові. Обов'язкова складова (базова самостійна робота) передбачає опанування програмного матеріалу дисципліни.

Вибіркова складова (додаткова самостійна робота) передбачає виконання завдань, які здобувач вибирає з метою підвищення свого професійного рівня, особистого рейтингу. Як правило, до таких завдань відноситься робота науково-дослідницького і творчого характеру.

Базова самостійна робота з дисципліни «Правочини в цивільному праві» включає підготовку здобувача до аудиторних занять, контрольних робіт, заліку тощо. Результати цієї підготовки виявляються в активності здобувача на заняттях, при виконанні ним тестових завдань, контролю самостійної роботи та інших видів контрольних заходів, які дозволяють визначити рівень опанування здобувачем матеріалу дисципліни.

Базова самостійна робота здобувачів з дисципліни «Правочини в цивільному праві» включає такі форми самостійної роботи:

– вивчення лекційного матеріалу і рекомендованої літератури;

- опрацювання окремих тем навчальної дисципліни із підготовкою конспекту;
- самостійне розв’язування практичних завдань;
- вивчення навчального матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання;
- підготовка до практичних (семінарських) занять;
- опрацювання матеріалу і підготовка до контролю самостійної роботи;
- систематизація вивченого навчального матеріалу перед семестровим екзаменом;
- опрацювання додаткової літератури.
- самостійна робота для здобувачів з використанням елементів дистанційного навчання.

Вибіркова складова (додаткова самостійна робота) передбачає виконання творчих завдань, зокрема, наукових статей, написання тез та їх публікація чи представлення на науково-практичних конференціях.

Додаткова самостійна робота виконується виключно за бажанням здобувача. Здобувач обирає вид завдання та погоджує тему із викладачем, який проводить семінарські заняття. Робота повинна бути виконана і здана на кафедру не пізніше дня, коли проводиться залік. Максимальний бал – 10 балів

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. <http://zakon.rada.gov.ua> – законодавство України: офіційний сайт Верховної Ради України
2. <https://www.president.gov.ua/> – офіційний сайт Президента України.
3. <http://www.kmu.gov.ua/> – офіційний сайт Кабінету Міністрів України.
4. <http://www.nbuv.gov.ua/> – офіційний сайт Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.
5. <http://lib.pu.if.ua> – офіційний сайт наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

